

KISS LÁSZLÓ

AZ EURÓPAI NEMZETFEJLŐDÉS ÉS NEMZETFOGALOM ELTÉRŐ FELFOGÁSAI

RÉSUMÉ: (*The different interpretations of the development and concept of the European nations.*) Even today one can find various traditional and new views in academic literature concerning the formation and development of the European nations and of the historic regions of Europe.

The author introduces and analyses the theoretical bases of these most important nation concepts and of the regional types in the development of the European nations.

The main chapters of the study:

1. Nation-centred and Europe-centred views
2. The concept of nation
3. The most characteristic points of view among Hungarians regarding the disposition of various ethnic groups
4. The theoretical and historical principles for typifying the formation of European nations in the academic literature abroad.

Mi a nemzet? Vajon adható-e egy minden nemzeti fejlődésre alkalmazható "örökérvényű" meghatározása, vagy pedig a nemzeti fejlődés Európa különböző régióiban, esetleg még egy régióon belül is más és más sajátosságokat mutat? S egyáltalán: Európának hány nagy történeti régiója van? Kettő-e vagy három? Ezen az alapon tipizálható-e a nemzeti fejlődés?

Ezek körül és számos más izgalmas kérdés körül hosszú évek óta viták folynak a hazai és a nemzetközi tudományos életben. Eltérő nézetek és felfogások feszülnek egymásnak vagy fonódnak össze, amelyek eredményeként öröndetesen gyarapodik a kérdéskörre vonatkozó hazai tudományos szakirodalom. A nézeteltérések és viták egyik fontos, bár nem egyedüli oka szemléletbeli, metodológiai jellegű. Egyre több kutató szakít ugyanis a hagyományos kutatói módszerekkel, a nemzet és Európa-centrikus felfogás maradványaival. Az összehasonlító történeti módszer kiszélesítése és új alapokra állítása, az ún. világrendszer-elmélettel, illetve -szemlélettel való összekapcsolása megtermékenyítően hatott nemcsak a Közép-Európa vitára, hanem az európai nemzetfejlődés új fajta megközelítésére is.¹

A nemzet- és Európa-centrikus felfogásokról

A nemzetcentrikus és világrendszer-centrikus felfogások marxista képviselői között már évtizedek óta meg-megújuló vita folyik a nemzetközi szakirodalomban. Ismeretes, hogy a marxi elmélet is a szűk látókörű, nemzetcentrikus elméletek elleni harcban jött létre, mivel a középpontjában kezdettől a világrendszer fogalma állt. Marx munkássága alapvető fordulatot jelentett a nemzet- és Európa-centrikus társadalomtudomány leküzdésével és egy új, világrendszer-centrikus paradigma kidolgozásával.²

Némi leegyszerűsítéssel: A nemzetcentrikus felfogás -- irányzataitól függetlenül -- a lényegében elszigetelt nemzetek történetéből indul ki, amelyek ugyan másodlagosan egymással is kapcsolatban állnak, de mintegy csak "függelékként" kapcsolódik hozzájuk a világrendszer. Kezdetben tehát az európai polgári nemzetek születtek meg, s ezt követte a világrendszer kialakulása. Eszerint a világtörténet a nemzeti történetek "mennyiségi" összege. Ennek megfelelően a hagyományos történetírás a világot nemzeti történetekre bontotta (és bontja), s e szuverén keretből összegezte újra a világtörténetet. Így a fejlett nyugat-európai nemzetek történelmi útját is szinte tisztán a belső, önálló, sajátos fejlődés eredményének mutatta be.³

Ezen a ponton a nemzetcentrikus felfogás elméletileg is, ideológiailag is kötődik -- a nyugati marxizmus egyik nagy, M. Dobb által képviselt irányzatához -- az ún. internalista irányzathoz, amelynek követői szerint a kapitalizmus történeti fejlődése eredendően és lényegileg nemzeti keretekben folyik.⁴

A nemzetcentrikus felfogások némelyikére Európa -- sőt Nyugat-Európa -- központúság is jellemző. Szerintük ugyanis Közép- és Kelet-Európa fejlődése (a "normális" fejlődés modelljének tekintett) Nyugat-Európához képest ugyan időben megkésett, attól lassúbb, de lényegében ugyanazon az úton járt és jár, noha színvonalbeli eltérésekkel, strukturális különbségekkel.

A marxista társadalomtudományok művelőinek egy része tehát a nemzeti fejlődést is a legkorábbi és a legfejlettebb "európai" (értsd: nyugateurópai) nemzetek modellje alapján vizsgálta. Eközben figyelmen kívül hagyták azt a (nyugati marxizmus másik nagy irányzatát jelentő ún. externalisták szerint) alapvető tény, hogy -- amint majd lesz róla szó -- valójában az "európai" centrum-országok fejlődése a kivétel, és a közép- és keleteurópai, valamint a nem európai félperiféria és periféria polgári és nemzeti fejlődése a szabály.⁵

A nemzetfogalomról

A marxista történetírásnak ez a hagyományos nemzet- és (Nyugat-) Európa-centrikus szemlélete beépült a különböző nemzetfogalom meghatározásokba is. Ezek közül talán máig a legismertebb és legelterjedtebb az a -- sokat támadott és sokféleképpen módosított -- sztálini definíció (1913), amely szerint: "A nemzet az ember történelmileg kialakult tartós közössége, mely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak közössége alapján keletkezett."⁶

Ez alapvetően objektivista jellegű meghatározás, még ha a "lelki alkat" kitétel szubjektivista elemnek is számít. Szűcs Jenő szerint ugyanis a múlt század dereka óta a nemzetmeghatározásoknak ez a két domináns irányzata, illetve módja különböztethető meg.⁷ Az objektivista megközelítési mód arra törekszik, hogy bizonyos számú objektív kritérium felsorolása révén találja meg azt a lezárt, kerek definíciót, amely -- tértől és időtől szinte függetlenül -- általános érvénnyel fejezi ki a "nemzet" mibenlétét. Ezekre a meglehetősen mechanikus és statikus meghatározási kísérletekre ellenreakcióként jöttek létre a szubjektivista megoldások, amelyek az objektív tényezők felőli megközelítést tagadják, és ezek helyébe olyan szubjektív kritériumokat állítanak, mint például a "népszellem", "sorsközösség", a "vallás-" vagy "jellemközösség", az "azonos gondolkodás" és "lelki alkat" vagy a "nemzeti karakter" stb. Persze a valóságban többnyire keverednek ennek a két, "ideáltípusként" felfogott megközelítési módnak a fogalmi jegyei.⁸

A közvetve még mindig nagy befolyást gyakorló "egymondatos" sztálini meghatározásnak számos fogyatékosága van. S ha a maga helyén a célnak meg is felel, már ekkor sem volt egyéb, mint "a jellegzetes 19. századi típusú definícióknak a gazdasági tényező kiemelésével javított (s a "lelki alkat" kiemelésével oda visszakanyarodó) kiadása, amely azonban nem helyettesítheti a nemzet fogalmának marxista-teoretikus elemzését".⁹ Szűcs Jenővel összhangban Ágh Attila is azt tartja a meghatározás legnagyobb hiányosságának, hogy -- azon túl, hogy formális és deskriptív (leíró) jellegű, amely eleve adottnak veszi az ismérveket -- nem történelmi genezisük sajátos dinamikájában ábrázolja őket.¹⁰

A kiindulópont Szűcs Jenő szerint lényegében adva van Leninnél, aki már 1894-ben megfogalmazta, hogy: "A nemzeti kötelékek megteremtése nem volt egyéb, mint a polgári kötelékek megteremtése."¹¹ Valóban, erről az alapról nézve Sztálin meghatározása azért is bírálható, mert a felsorolt fogalmi jegyek egyfelől "eleve nem lehetnek általános érvényűek", másfelől pedig azért nem alkalmasak a "nemzet"

meghatározására, "mert nem specifikusan a modern nemzetre érvényesek, hanem valamilyen mértékben általában az azt megelőző történeti integrációs formákra is."¹²

A modern nemzetek ugyanis a 18. század végére-végéről alakultak ki a tőkés termelési viszonyok térhódításával párhuzamosan a kapitalizmus sajátos "szülöttelként". Többnyire voltak ugyan bizonyos középkori előzmények, történeti előfeltételek, ám ezek az integrációs képletek önmagukban nem lettek volna elegendők a polgári nemzetek kiforrásához. Nem ezek egyszerű "mennyiségi" kiteljesedése vezetett el a nemzetek születéséhez.

A modern nemzetet a múltjával összekötő ilyen integrációs képletnek tekinthető Szűcs Jenő véleménye szerint -- a nemzet(natio) fogalmán túl, amelyet már a rómaiak is használtak -- két objektív és egy szubjektív tényező. Az egyik objektív tényező az a soknemzetiségű középkori államkeret (ne feledjük: a középkor csak soknemzetiségű államokat ismer!), amely politikai kerete és bizonyos értelemben biztosítéka volt a nyelv és az etnikum fennmaradásának. A modern nemzet másik objektív történeti-etnikai előzménye a "nemzetiség". A harmadik pedig egy szubjektív tényező: egy bizonyos tudattartalom ("nemzetiségi" csoporttudat, rendi jellegű "nemzeti" öntudat), "politikai lojalitás" a hozzá kapcsolódó érzelmi és pszichikai elemekkel, átörökölt történeti és kulturális tradíciókkal, magatartásnormákkal stb.¹³

Mindezek ellenére mégis elmondható, hogy a modern nemzeti (ön)tudatnak és érzésnek a 18. század előtti történelemben nincs fogalmilag közvetlenül azonosítható előzménye, előképe. Mint ahogyan a modern nemzeti öntudat nem a felsorolt történeti tudattartalmak mechanikus összegzése és "magasabb szintre emelése" révén jött létre (hanem mindezek folytatásaként, tagadásaként és meghaladásaként), ugyanígy a modern nemzeti állam és nemzetiség sem vezethető le közvetlenül középkori előzményeiből. A "feudalizmus kori állam", a "nemzetiség" és a jelzett tudattartalmak kétségkívül a modern nemzet politikai, történeti-etnikai és tudati előzményét, historikumát képezik ugyan, de nem azonosak vele!¹⁴

Úgy tűnik, hogy Bibó István -- Szűcs Jenőhöz képest -- túl nagy hangsúlyt helyezett a modern nemzeteknek a (kora) középkori "nemzetekkel", illetve a modern nemzeti tudattartalmaknak és közösségi érzelmeinek a középkori előzményeikkel való szerves kapcsolatára. Szerinte ugyanis a nemzet "csaknem másfél évezredes fejlődés eredménye", hiszen "Európa nemzeteinek kialakulása az i.sz. 5--6. században indult meg". Nem igaz -- hangsúlyozza --, hogy a nemzet és a nacionalizmus a francia forradalommal született volna meg. "Csupán az történt ekkor, hogy a nemzethez fűződő politikai folyamatok tömegmozgalmakká, a nemzethez fűződő érzelmek tömegérzelmekké váltak."¹⁵

Az európai nemzettéválásnak ezek a nagy vonalakban megrajzolt általános jellegzetességei is arra mutatnak, hogy nem nagyon képzelhető el olyan tényezőeggyüttes, amely a nemzeti integráció valamennyi egyedi formájára vagy történeti és regionális típusára egyaránt érvényes lenne. Alighanem le kell tehát mondani a "nemzet" kerek és lezárt "egymondatos" meghatározásairól. A nemzet mai elméleti meghatározása ugyanúgy nem szorítkozhat egy bizonyos definíció ismételgetésére és komponenseinek variálására, mint ahogy a sokarcú európai nemzeti fejlődés sajátosságai, regionális eltérései sem tárhatók fel pontosan a hagyományos nemzet-, illetve Nyugat-Európa-centrikus szemlélettel és vizsgálati módszerekkel, és a szokványos struktúramodellekkel.

A világrendszer-szemléletre alapozott összehasonlító történeti módszer radikálisan új lehetőséget kínál a társadalomtudományok alapvető megújulására. Alkalmasnak látszik a történettudomány és a többi társadalomtudományok (beleértve a politikatudományt is) összekapcsolására is. Ránki György szavaival élve "azt is mondhatnók: kimondottan a 20. század második felének kutatómódszere".¹⁶

A hazai "régio-viták" legjellegzetesebb álláspontjai

Hazánkban manapság, Bilbó István újrafelfedezése, sőt divatja idején sem nagyon jutott túl a társadalomtudomány az ún. "Bilbó-paradoxonon". Annak ellenére ugyanis, hogy a világrendszer-elméletek tekintetében már rendelkezünk egy sor -- nemzetközi mércével mérve is -- színvonalas (történeti, modernizációelméleti, politikatudományi stb.) munkával, történelemkönyveinkben még mindig a nemzet-, Európa-, sőt Nyugat-Európa-centrikus nézetek dominálnak.¹⁷

Bibó struktúrákban, rendszerekben gondolkodott, de a nemzet-centrikusságot mégsem tudta átlépni, mivel figyelmét alapvetően a "nemzetek Európájá"-ra irányította. Nem a nemzeteket vezette le a világrendszerből, hanem a világrendszert az adott nemzetekből.¹⁸ Ugyanakkor "elődeihez" (Hajnal Istvánhoz és Szabó Istvánhoz) hasonlóan Bibóra is a történetiség elvének tudatos alkalmazása, a történeti tényezők által is meghatározott szerkezeti összefüggések, valamint az ezek által kiválasztott európai folyamatok vizsgálata, a modellalkotás volt a jellemző.

Munkáiban következetesen Nyugat-, Közép- és Kelet-Európáról beszélt. Úgy látta, hogy a 16. század előtt "Magyarország eredendően nem Kelet-Európa nyugati, hanem -- mivel szervesen kapcsolódott a szabadság kibontakozásának nyugati folyamatába -- Nyugat-Európa keleti pereme volt. A Nyugattól való elfordulás Mátyás halálával kezdődött meg. Ennek során a nyugati, félnyugati és keleti hatások

eredőjeként Ausztria és Csehország "egészben a nyugati, Magyarország, Lengyelország és Poroszország egészben a keleti társadalomfejlődés útjára léptek".¹⁹

A "Bibó-paradoxont" Pach Zsigmond Pálnak az elsők között sikerült meghaladnia. "Elkanyarodás elméleté"-nek szintén az a lényege, hogy a 15. század második feléig-végéig az európai fejlődés "összességében a kontinens nyugati és keleti része közötti nivellálódás irányában haladt; mintegy a 15--16. század fordulójától kezdve viszont ellentétes tendencia lépett fel, s jutott mindinkább érvényre. A Nyugat- és Kelet-Európa közötti fejlődéskülönbségek ... felfokozódtak, elmélyültek" a világkereskedelmi útvonalaknak a nagy földrajzi felfedezések hatására végbemenő átrendeződésével, valamint a világgazdasági rendszer átalakulásával.

"Miközben több atlanti parti országban ... megindult és előrehaladt a ... kapitalista viszonyok kialakulása, addig Közép-Kelet-Európa országaiban -- köztük Magyarországon is -- az ilyen fejlődési irányzatok megtorpantak -- befűlladtak." Fennmaradt, sőt megszilárdult a "második kiadású" feudális rendszer. "A feudális formáció érett szakasza és bomlási periódusa közé beiktatódott egy egész történelmi korszak: a kései feudalizmusnak ... több évszázados korszaka."²⁰

Pach Zsigmond Pál interpretációjában a -- kelet-európai régió egyik "alrégióját" képező Közép-Kelet-Európa részét alkotó -- magyarországi fejlődés 16. századi elkanyarodása a modern világrendszer összefüggéseiben jelenik meg és kap új megvilágítást. Ez az elkanyarodás ugyanis "része egy szélesebb ... összeurópai jellegű folyamatnak: a nyugat-európai és a kelet-európai fejlődés szétágazásának". Ám ez a kettéágazás "maga is egy még ... átfogóbb, a szó szoros értelmében világméretű folyamat részeként értelmezhető".

A modern világgazdaság 16. századi kezdeti kialakulásának folyamata nemcsak Nyugat-Európának a gyarmatokra kiterjedő ún. interkontinentális (kontinensek közötti) kapcsolatait eredményezte. Növekvő súlyú és új típusú Európán belüli ún. intrakontinentális (kontinensen belüli) piaci és az ipari-agrár munkamegosztást elmélyítő kapcsolatok is kialakultak és megszilárdultak. "Így a kontinens közép-keleti része maga is több tekintetben háttérre, bázisa, peremzónája lett a -- tengerentúli területeket gyarmati módon kiaknázó -- nyugat-európai központ tökéletes irányú nekilendülésének."²¹ Mindezek eredményeként tehát megtörtént Magyarország "átfordulása" Nyugat-Európa keleti pereméről Kelet-Európa nyugati peremére.

Ezen a ponton Pach Zsigmond Pál felfogása találkozási pontokat mutat Szűcs Jenő, Hanák Péter, Berend T. Iván, Ránki György ... koncepciójával.²² A legfőbb vitakérdés Szűcs Jenő szerint inkább "abban áll, hogy Magyarország egy sajátosan köztes, ha úgy tetszik, "hibrid" jellegű", de önálló jegyekben leírható történelmi régió

része-e (melynek jellegadó vonásaiban átmosódnak, de koronként más-más súlyelosztásban, "nyugati" és "keleti" szerkezeti jellegzetességek), vagy pedig egy olyan térség része, mely geneziséből napjainkig Kelet-Európa egyik "alrégiója" gyanánt fogható fel.²³

Ő maga az előbbi állásponttal azonosult, s ennek megfelelően Európa három (Nyugat-Európa, Közép-Kelet-Európa, Kelet-Európa) régióját különböztette meg.²⁴ Több kutatótársához hasonlóan ő is abból indult ki, hogy a regionális hasonlóságok és különbözőségek a történelem egész menetében alakultak ki, s hogy "Európa végleg kikristályosuló régiói voltaképpen a világhírvásokra adott választípusokkal azonosak."²⁵

Míg a korábbi, hagyományos történeti megközelítés inkább a magyar fejlődés önállóságát, külső kényszereit, sőt "gyarmati" függését hangsúlyozta, addig Szűcs Jenő, akárcsak Bibó István, nagyobb hangsúlyt helyezett a felemás, csonka, "hibrid jellegű" struktúrákkal bíró fejlődés szerves folytonosságának mozzanataira.²⁶ Nem véletlenül, hiszen -- ahogy már volt róla szó -- ő is rendszerekben és történeti struktúrákban gondolkodott.

Szűcs Jenő életművének egyik legmaradandóbb érdeme a regionális fejlődés és a nemzetfejlődés összekapcsolása, s ezen az alapon az európai nemzetfejlődés régiók szerinti tipizálása. Mint ismeretes, az ún. (francia) "államnemzet" és a (német) "kultúrnemzet" -- tiszta formájukban szinte sehol sem jelentkező -- alaptípusai mellett szerinte határozottan egy harmadik típusként emelkedik ki Közép-Kelet-Európának az a régiója, amelyben (mint például Magyarország is) a nyelvi-kulturális mozzanak egy historizált "államnemzeti" koncepcióval összefonódva jelentkezett a 19. században.²⁷

A Berend T. Iván--Ránki György szerzőpáros, különösen az 1980-as években hajlik (hajlott) arra, hogy elfogadja Szűcs Jenő érvelését Európa három történeti régiójáról. Ők is tudatosan törekedtek arra, hogy az összehasonlító történeti módszert -- amelyről Ránki György az írta, hogy ez "valójában tudományos vita minden nemzeti bezárkózással, nacionalista történelemszemlélettel"²⁸ -- a világrendszer-elmélettel kombinálják. Legutolsó közösen írott gazdaságtörténeti monográfiájukban is abból indulnak ki, hogy a közép-kelet-európai régió "igazi megértése ugyanúgy nem lehetséges önmagából magyarázva, mint Magyarország, illetve az egyes országok fejlődésútja sem értékelhető önmagában". A szerzőket, miközben régiókat formáltak és a különböző fejlődési típusok modellértékű vizsgálatára törekedtek, ez alkalommal elsősorban az európai összefolyamatok, a régiók közötti kölcsönhatások, valamint az egymáshoz kapcsolódó, de egymástól jelentősen eltérő fejlődési típusok felismerése és

megkülönböztetése vezette (nem pedig egyik vagy másik régió jobb feltárása és megismerése.)²⁹

Az európai nemzetállás tipizálásának elméleti-történeti alapjai a vilárendszer-szemléletű külföldi szakirodalomban

A fenti magyar álláspontokat a politológus Ágh Attila megkísérli összekapcsolni a nemzetközi szakirodalom kutatási eredményeivel. A hazai politikatudományban (Szentes Tamás vagy Kulcsár Kálmán modernizációelméleti munkái mellett) szinte egyedül csak ő vállalkozott még a címben jelzett probléma felvállalására, a nyugati (főleg marxista) nézetek értékelésére és szintetizálására.

A nemzetcentrikus felfogások kapcsán már szóba került, hogy az 1940-es évek óta a nyugati marxizmusban folyó ún. Dobb--Sweezy vitában "internalistának" nevezték a belső, "externalistának" pedig a külső tényezőket elsődlegesnek tartó irányzatot. A vilárendszer elsődlegességét hangsúlyozó és "világegészből" kiinduló externalizmus szerint "a vilárendszer megszerveződése visszamegy a 15--16. századba, a nemzetek kialakulása előtti korba, amikor a helyi történelmekből először bontakozott ki az emberiség egységes világtörténelme."³⁰

A különböző nemzetállamok és régiók saját belső dinamikájuk szerinti fejlődését hirdető hagyományos megközelítés csak látszat. E látszat mögött ugyanis "egy strukturális realitás" van, a kapitalista vilárendszer a centrum, a félperiféria és a periféria közötti munkamegosztással, ami "nagy mértékig meghatározza, hogy mi történik a látszólag független nemzetállamokban vagy régiókban".³¹ Nem véletlenül nevezi Szentes Tamás az externalistákat és a Wallerstein-iskola mai vilárendszer-szemléletű követőit "a dependenciaelmélet hívei"-nek.³²

Az externalisták úgy vélik, hogy a kapitalizmus kialakulása, a nemzeti kapitalizmusok kialakulása és fejlődése elsősorban a vilárendszer szintjén és a világérintkezés révén megy végbe. A világtörténelem tehát Marx és mai vilárendszer-szemléletű követői számára azonos a világkapitalizmus kialakulásával. A világkapitalizmus és a vilárendszer pedig a felfedezések korával kezdődött. Ezzel vette kezdetét a világérintkezés, a világkereskedelem és a világpiac kialakulása, kezdetben a feudális Spanyolország, majd egyre inkább a kapitalizálódó Anglia, Hollandia stb. (erőszaktól korántsem mentes) történelmi "tetteként".

Az említett folyamatok eredménye a korábban elszigetelt helyi történelmek, népek, kultúrák stb. egyre szorosabb összekapcsolódása, világméretű munkamegosztás létrejötte. Ebben a bonyolult, hierarchikus függőségi rendszerben a nemzeti és a

nemzetközi kizsákmányolás, vagyis a belső "bérrabszolgaság" és a külső "igazi" rabszolgaság elválaszthatatlanul összekapcsolódott.

Már Marx felfigyelt arra, hogy a 16. század óta a kapitalizmus két szinten és szervezési formában, a világkapitalizmus és az (ennek nemzeti egységeit képező) nemzeti kapitalizmusok dialektikus kölcsönhatásaként egyszerre és egyidejűleg létezik. Mindkét szint viszonylagosan önálló mozgástörvényekkel rendelkezik. Mégis, az eredeti tőkefelhalmozásban, a legelső nyugat-európai tőkés nemzetek (Anglia, Hollandia) születésében nagyobb szerepet játszottak a külső tényezők mint a belsők, mert korábban volt világrendszer, mint nemzet. Így korábban volt világkapitalizmus is, mint nemzeti kapitalizmusok. A világrendszer fejlődése tehát elsődleges a helyi-nemzeti fejlődéssel szemben, mert a világkapitalizmus termelte ki a nemzeti kapitalizmust, és nem fordítva! Nemzet csak ott jött létre és fejlődhetett ki igazán, ahol egy egész világrendszer állt mögötte, amely -- a meglevő kedvező belső feltételek talaján ("szabad" munkaerő, a felhalmozott kincs tőkévé válása...) -- felgyorsította az első nemzeti kapitalizmusok fejlődését.³³

Ezt a két szintet bonyolult kölcsönhatások sorozata köti össze. Kétségtelen, hogy a belső nemzeti integrációt és homogenizációt kiváltó és felerősítő külső impulzusoknak, sőt külső kényszereknek és erőszakos "kihívásoknak" meghatározó szerepük volt és van ma is. Az is vitathatatlan, hogy a külső tényezők általában nagyobb szerepet játszanak a nemzettéválásban, mint amilyen a formálódó nemzetek visszahatása a világrendszerre. Mégis hiba lenne bármelyik abszolutizálása, eltúlzása. Szentes Tamás nyomatékosan aláhúzza, hogy "üres általánosítás és téves leegyszerűsítés a periféria helyzetbe kerülést s az ún. elmaradottságot kizárólag és minden esetben ... "külső" tényezőkre visszavezetni".³⁴

A világgazdasági "szerepek" elosztását -- a külső hatások és tényezők mellett -- adott esetben nemcsak befolyásolhatja, hanem akár el is döntheti például a helyi uralkodó rétegek magatartása, belső reagálása, válasza a külső "kihívásokra". Vagyis az, hogyan éltek a külső viszonyokból adódó lehetőségekkel. "A "nemzetinek" és a "nemzetközinek" a dialektikus ellentmondása márcsak emiatt is a tőkés világrendszer megértésének kulcsa, a centrum és a periféria "világrendszer-perspektívában" való helyes ábrázolásának is lényeges vonása!"³⁵

A 16. századtól kialakuló világrendszer tehát egyfelől homogén, egységes egész, másfelől különböző funkciót betöltő országok és területek heterogén együttese. A világkapitalizmus nemcsak kitermeli a nemzeti kapitalizmusokat, hanem egyben meg is szabja sajátos arculatukat, ki is jelöli sajátos szerepüket, típusukat ebben a (már kezdetben is polarizált és differenciált) világrendszerben. Főleg azzal, hogy a

világméretű munkamegosztás igényeinek megfelelően más vágányra állítja a centrum, a félperiféria és a periféria nemzeti fejlődését, s ezeket a típusokat külön-külön is differenciálja.³⁶

Befejezésül és az eddigiek összegzéseként elmondható, hogy az európai nemzettéválás és nemzeti fejlődés regionális eltérései vizsgálatának, illetve modellizálásának kiindulópontja -- a nemzet- és Nyugat-Európa-centrikus felfogásokkal szemben -- tehát az a paradigma lehet, hogy a nemzettéválás folyamatai és a nemzet lényege nem a világkapitalizmus centrumából érthető meg. Sokkal inkább a közép- és kelet-európai, valamint a nem európai félperiféria "fejlődési" folyamatai felől értelmezhető. A centrum, a periféria és a félperiféria nemzettéválási folyamatai nem párhuzamosak és ismétlődőek, hanem ellenségesek és ellentétesek, hiszen: egészen más körülmények között járszódtak le, s a már kialakult "európai" nemzetek igen aktívan akadályozták és eltorzították a később formálódó helyi kapitalizmusok fejlődését és nemzettéválását is.³⁷

Ebben a megközelítésben tehát "a nemzet nem egyéb, mint a kapitalizmus sajátos helyi szervezeti formája, a világkapitalizmus alapvető egysége, amely más nemzeti kapitalizmusokhoz és az egész heterogén kapitalista világrendszerhez való viszonyában létezik".³⁸ Másképpen: a nemzet "ilyen sajátos gazdasági (nemzetgazdaság), politikai (nemzet-állam) és kulturális (nemzeti identitástudat) integráció, amely végigkíséri a világkapitalizmus történetét ..."³⁹

A nemzettéválás nem egyszerre és nem azonos ütemben ment végbe ebben a (mai napig is egyenlőtlenül fejlődő) világrendszerben. Az első modern nemzet, Anglia színpelépésének folyamata eleve nemcsak befolyásolta, hanem alapvetően meghatározta a többi, elsők között induló "európai" nemzet fejlődését is. Még nyilvánvalóbb ez Közép-, Dél- és Kelet-Európa nemzetei, majd a nem európai nemzetek fejlődésében, amelyek -- történelmi színpelépésük sorrendjében -- már nemcsak igen fejlett világrendszerrel találták szemben magukat, hanem a nemzettéválás folyamata maga is mindinkább kívülről megindított és provokált volt.⁴⁰

Vagyis a nyugat-európai nemzettéválás jelenti a nemzettéválás folyamat kivételes, sajátos és megismételhetetlen modelljét, az ún. "szerves fejlődés" típusát. Ennek a fejlődésnek a dinamikája a világ gazdaságban elfoglalt hegemon helyzetén, a periféria és félperiféria alávetésén alapult. Röviden azt is lehetne mondani, hogy az "európai" nemzet az, amely más nemzeteket elnyom. A világkapitalizmus centrumának alávetett területek fejlődésének ebben az összefüggésben nincs, vagy alig van saját, "önálló" története.⁴¹

A nemzettéválás két alaptípusa, a centrum-országok "szerves" és a periféria "szervetlen" nemzeti fejlődése csak ezen a két szélső póluson mutat tiszta eseteket. Egyébként -- Európa Szűcs Jenő által kidolgozott modelljén belül is -- folyamatos átmenetek sorozatát látjuk, amelyben Közép-Európa nemzeti fejlődése mutatkozik a legtarkábbnak, a legvegyesebbnek. Kelet-Európa pedig már egyre markánsabban mutatja a "szervetlen" fejlődés jól felismerhető vonásait.⁴² De ezeknek a konkrét jegyeknek az összehasonlító elemzése vagy az egyes régiókon belüli nemzeti fejlődés sajátosságainak vizsgálata már túlmutat e tanulmány keretein.

Jegyzetek

1. Ezekbe kíván betekinteni az alábbi tanulmány, amelynek megszületésében némileg a "kényszer" is közrejátszott. "A nemzeti-nemzetiségi kérdés Közép- és Kelet-Európában" című alternatív tantárgyhoz jelenleg sem jegyzet, sem szöveggyűjtemény nem áll a hallgatók rendelkezésére. A szemináriumokon ezért az előadások dominálnak. Ezek sorában a bevezető, megalapozó jellegű előadások egyikének az az alapvető célja, hogy -- a legújabb kutatási eredmények alapján -- egy viszonylag széles elméleti-történeti háttérrel nyújtson az európai nemzetfejlődés és nemzetfogalom eltérő felfogásairól. Ez az alapja ennek a tanulmánynak.
2. Ágh Attila: A marxista elmélet alapfogalmai: A nemzetközi rendszer és szereplői. Tájékoztató 1908. 5. 7--8.
3. Ágh Attila: Globális kihívás. Magvető 1987. 9.
Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Gondolat 1974. 77.
4. Ágh Attila: "Népek hazája, nagyvilág..." Akadémiai 1988. 28--29.
5. A fentiekre lásd pl. Ágh Attila: A nem európai nemzeti fejlődés sajátosságai. Tájékoztató 1982. 4. 7--8. Ugyanő: "Népek hazája, nagyvilág..." i. m. 110. Gunst Péter: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. Helyünk Európában. II. Magvető 1986. 378.
6. J. V. Sztálin Művei 2. Szikra, 1949. 321.
7. Szűcs Jenő: i. m. 197.
8. Uo. im. 200. A nemzetfogalomhoz, a különböző megközelítésekhez jól használhatók pl. Mikó Imre: Változatok egy témára. Kriterion Bukarest, 1981. 20--50., valamint A nemzeti kérdéstről 1896--1914. Kossuth 1988. "Bevezetés"-e.

9. Szűcs Jenő: i. m. 200.
10. Ágh Attila: A nem európai nemzeti fejlődés..., i. m. 27.
11. Szűcs Jenő: i. m. 208--209.
12. I. m. 207. Példa erre a konstanzi zsinaton (1417-ben) elhangzott alábbi fejtegetés:
 "A natio vagy úgy fogható fel, mint az *eredet közösségeként* valamely másiktól elkülönült néptömeg (gens), vagy a *nyelvek különfélesége* szerint, ami kiváltképpen és leginkább ismerve a nationak, és annak lényegét képezi ..., vagy pedig felfogható ...*területi értelemben* is, ahogy illenék is..." (Idézi Szűcs Jenő: i. m. 206.)
13. Szűcs Jenő: i. m. 78--80.
14. I. m. 79--80., 144.
15. Bibó István: Válogatott tanulmányok. Második kötet. 1945--1949. Magvető 1986. 187--188.
16. Ránki György: Mozgásterek, kényszerpályák. Magvető 1983. 175. Ennek az összehasonlító módszernek a lényegére, a modellalkotásra lásd még Marc Bloch: A történelem veszedelmei. Magvető 1987. 5--20., 377--451. Szűcs Jenő: i. m. 77.
17. Gunst Péter: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének... 378.
18. Ágh Attila: "Népek hazája, nagyvilág..." 103., 108.
19. Idézi Huszár Tibor. Bibó István: Válogatott tanulmányok. Harmadik kötet. 1971--1979. Magvető 1906. 433--434.
20. Magyarország története 1526--1868. Akadémiai 1985. 75.
21. I. m. 21--24.
22. Az európai regionális fejlődéssel kapcsolatos különböző magyar koncepciókról jó áttekintést nyújt Berend T. Iván a Helyünk Európában c. dokumentumgyűjtemény I. kötetének bevezető tanulmányában. (Magvető 1986. 8--42.) és Gyáni Gábor a Valóság 1988. 4. számában.
23. Szűcs Jenő--Hanák Péter: Európa régiói a történelemben. Bp. 1986. 3.
24. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Történelmi Szemle 1981/3.
25. Helyünk Európában. I. kötet, i. m. 20.
26. Ágh Attila: Az önszabályozó társadalom. Kossuth 1989. 197.
27. Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. i. m. 262., 285--288. Az "államnemzeti" és a "kultúrnemzeti" fejlődés konkrét elemzése nem e tanulmány feladata.
28. Ránki György: i. m. 182.
29. Berend T. Iván--Ránki György: Európa gazdasági története a 19. században. 1780--1914. Gondolat 1987. 11.
30. Ágh Attila: A nemzetek szerepe a nemzetköziesedés folyamatában. Társadalomtudományi Közlemények 1985. 3. 395--396.

31. Ágh Attila: "Népek hazája, nagyvilág..." 73.
32. Immanuel Wallerstein: A modern gazdasági rendszer kialakulása. Gondolat 1983.
728--729.
33. Az elmondottakra alapvetően lásd Ágh Attila: Globális kihívás. 9--33.
34. I. Wallerstein: i. m. 726.
35. I. m. 739.
36. Ágh Attila: Globális kihívás. 30--31.
37. Ágh Attila: A nem európai fejlődés.... 7--9.
38. I. m. 8.
39. Ágh Attila: Globális kihívás. i. m. 203.
40. Ágh Attila: A nemzetek szerepe.... i. m. 396.
41. Ágh Attila: A nem európai fejlődés.... i. m. 9--10.
42. Ágh Attila: Globális kihívás. i. m. 204--206.